

זקן ממרא (ממרה)

מים ראשונים: זקן ממרא או ממרה, שממרה את פי בית הדין הגדול. להוציא מספר מקורות מועט בהם כתוב ממרה בה"א (רמב"ם מורה נבוכים, שערי תשובה לרבינו יונה), הרוב המכריע של המקורות כותב זאת באל"ף: זקן ממרא, כנראה בהשפעת הארמית הבבלית.¹ לצד הפתיחות הגדולה שגילו חכמים בבית המדרש ובהנהגה למעשה, ראו דברינו [חילוקי מחלוקות](#) בפרשת קרח, מסתבר שיש גבול – עד כאן.

כי יפלא ממך דבר למשפט ... וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך בו: ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם ודרשת והגידו לך את דבר המשפט: ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא אשר יבחר ה' ושמרת לעשות ככל אשר יורף: (דברים יז ח-י).²

מסכת סנהדרין פרק יא משנה ב – אני לחוד וחברי לחוד

זקן ממרא על פי בית דין, שנאמר: "כי יפלא ממך דבר למשפט וגו'" (דברים יז ח).³ שלשה בתי דינים היו שם: אחד יושב על פתח הר הבית, ואחד יושב על פתח העזרה, ואחד יושב בלשכת הגזית. באים לזה שעל פתח הר הבית ואומר: כך דרשתי וכך דרשו חברי, כך לימדתי וכך לימדו חברי.⁴ אם שמעו, אומרים להם; ואם לאו, באין להם לאותן שעל פתח העזרה ואומר: כך דרשתי וכך דרשו חברי, כך לימדתי וכך לימדו חברי. אם שמעו אומרים להם, ואם לאו, אלו ואלו באים לבית דין הגדול שבלשכת הגזית, שממנו יוצאת תורה לכל ישראל, שנאמר: "מן המקום ההוא אשר יבחר ה' (שם שם י)."⁵

¹ בארץ ישראל היו כותבים אבה ובבבל אבא. וכך במילים רבות עד ימינו: דוגמא או דוגמה, אדרבא או אדרבה, מסקנה או מסקנא, שניהם נכונים.

² והמשך הפרשה בפסוקים יא-יג שם: "ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא אשר יבחר ה' ושמרת לעשות ככל אשר יורף: על פי התורה אשר יורף ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל וכו'". פשט הפסוקים לכאורה מובן וברור. בכל מקרה של אי בהירות בדיון או בהלכה, "כי יפלא ממך דבר למשפט", יש לפנות אל סמכות מרכזית מוסמכת ולנהוג על פי הוראתה. ומי שקורא תיגר על סמכות זו במידה, מלבד שהוא עובר על מצוות עשה של "ועשית ככל אשר יורף" ועל מצוות לא תעשה של "לא תסור", דינו מיתה, ככתוב שם בהמשך: "והאיש אשר יעשה כן בלתי שמע אל הפה העמד לשפת שם את ה' אלהיך או אל השפט ומת האיש ההוא ובערתי הרע מישראל: וכל העם ישמעו ויראו ולא יזידון עוד". חז"ל למדו מפרשה זו דינים חשובים הנוגעים למעמדו של בית הדין הגדול שבירושלים (ובהמשך גם לסנהדרין כשגלתה ובתי דין מרכזיים אחרים בתפוצות ישראל, כגון בית דינו של ראש הגולה). כסמכות העליונה שיש לנהוג על פי הוראותיה: "ככל אשר יורף", נכון יותר "על פי התורה אשר יורף". בעניין זה כבר הארכנו לדון בפרשה זו פעמיים: בדברינו [ככל אשר יורף](#) ובדברינו [על ימין שהוא שמאל ושמאל שהוא ימין](#). ראו גם הדף [אל השופט אשר יהיה בימים ההם](#). נושא נוסף שנלמד מפרשה זו, בו נרצה לדון הפעם, הוא דינו של מי שממרה את פי בית הדין, לא רק לעצמו, אלא בפומבי ולאחרים. ועליו חל הפסוק שבהמשך העניין: "והאיש אשר יעשה כן בלתי שמע" – שמונוש זה מוקדשת מסכת הוריות בש"ס, והוא נלמד מפסוקים אחרים, לא מאלה שבפרשתנו, אלא מספר ויקרא (ד יג): [ואם כל עדת ישראל ישגה](#). כבר זכינו לדון גם בנושא זה בפרשת ויקרא, וכאן צילו ירחף מעלינו. שהרי אם יש אפשרות שבית הדין הגדול טועה, אז אולי אין להיחפז בדיון זקן ממרה (ראו הקשר בין שתי הלכות גדולות אלה, הוריות ד ע"א). כך או כך, חשוב להדגיש שלא באנו להקיף את נושא זקן ממרא, שהוא סבוך ומורכב, מכל צדדיו, רק לטעום זעיר שם זעיר כאן. לבירור הנושא בשלמותו, ראו הערך זקן ממרא באנציקלופדיה התלמודית.

³ פרק יא במסכת סנהדרין, "אלו הנחנקין", דן במקרים בהם עונשו של החוטא הוא מיתת בית דין בחנק. זקן ממרא הוא אחד מהם. זקן מופלא. כדברי הברייתא בגמרא: "תנו רבנן: 'כי יפלא ממך דבר - במופלא שבבית דין הכתוב מדבר' (סנהדרין פו ע"ב). ובלשון הרמב"ם להלן: 'מי שלא יפלא ממנו אלא דבר מופלא'. לפי דברי המשנה יוצא שצריך לקרוא את הפרשה שלנו פעמיים. פעם אחת, לגבי כל אדם שבא לשאול בבית הדין הגדול ואז "כי יפלא" הוא כפשוטו, יתכסה או יתעלם. ראו כל פרשני המקרא: רש"י, רס"ג, אבן עזרא ועוד. ופעם שנייה, "כי יפלא" – לגבי זקן מופלא שיודע את התורה על בוריה ונפלאותיה. אבל סוף הפרשה: "והאיש אשר יעשה כן בלתי שמע", הוא רק במקרה של זקן מופלא (ממרה) ולא של אחד העם. אכן, קריאה כפולה של פרשתנו.

⁴ הפרשנים מדקדקים בין "דרשת" – בציבור ובין "לימדתי" – לתלמידים ויש מפרשים אחרת (ראו למשל בשטיינזלץ), אך מה שחשוב הוא שהזקן החולק, הוא שמדבר ומציג הן את דעתו והן את דעת בית הדין הנמוך יותר שעליו הוא חולק! וכך גם בסבבים הבאים! זאת, בניגוד למחלוקת בית שמאי ובית הלל בה היו תלמידי בית הלל: "מקדימין דברי בית שמאי לדבריה" (עירובין יג ע"ב). אמנם, המתנגדים לו מצויים שם ושומעים איך הוא מציג את המחלוקת ומן הסתם הגיבו על דבריו, אבל נראה שהתנהגות זו מעידה על טיב מחלוקתו של אותו זקן שגורר את כולם עד בית הדין הגדול?

⁵ להלן נראה את הברייתא בגמרא סנהדרין פח ע"ב המתארת תהליך כללי של שאלה בדיון או הלכה במקרים של "כי יפלא", בעקבותיהם הולכים לברר את הדין מאינסטנציה נמוכה לגבוהה יותר: "תניא, אמר רבי יוסי: מתחילה לא היו מרבין מחלוקת בישראל, אלא בית דין של שבעים ואחד יושבין בלשכת הגזית, ושני בתי דינים של עשרים ושלושה, אחד יושב על פתח הר הבית ואחד יושב על פתח העזרה, ושאר בתי דינים של עשרים ושלושה יושבין בכל עיירות ישראל. הוצרך הדבר לשאול - שואלין מבית דין שבעיר, אם שמעו - אמרו להן, ואם לאו - באין לזה שסמוך לעירן וכו'". אך כאן לא מדובר בברור הלכה מתוך אי ידיעה, אלא מתוך מחלוקת. הזקן שלא מסכים עם בית הדין שבעירו (ראו ברמב"ם להלן) הולך (עם בית הדין שאינו מסכים איתו) אל בית הדין הראשון, שעל פתח הר הבית וטוען את טענותיו: "כך דרשתי וכך דרשו חברי, כך לימדתי וכך לימדו חברי". אם הם אינם יודעים (או אינם מסכימים ביניהם? אולי חלק מהם מסכימים עם הזקן החולק?), או אם הם מסכימים ביניהם ויודעים את ההלכה, אבל הזקן עומד בסירובו (קהתי על המשנה בשם המאירי) הולכים כולם, כולל כך נראה בית הדין הראשון ובית הדין שעל פתח הר הבית, לרמה השנייה,

חזר לעירו ושנה ולימד כדרך שהיה למד – פטור. ואם הורה לעשות – חייב, שנאמר: "והאיש אשר יעשה בזדון" (שם שם יב) – אינו חייב עד שיוורה לעשות.⁶ תלמיד שהורה לעשות – פטור; נמצא חומרו קולו.⁷

מסכת סנהדרין דף פו עמוד ב – אילו הלכות ותכונות כלולות בהמראה

תנו רבנן: "כי יפלא ממך דבר" – במופלא שבבית דין הכתוב מדבר. "ממך", זה יועץ, וכן הוא אומר: "מִמֶּנִּי יָצָא חֵשֶׁב עַל ה' רָעָה יֵעָץ בְּלִיעֵל" (נחום א יא).⁸ "דבר" – זו הלכה, "למשפט" – זה הדין. "בין דם לדם" – בין דם נדה, דם לידה, דם זביחה. "בין דין לדין" – בין דיני נפשות, דיני ממונות, דיני מכות. "בין נגע לנגע" – בין נגעי אדם, נגעי בתים, נגעי בגדים. "דברי" – אלו החרמים והערכין וההקדשות. "ריבות" – זו השקאת סוטה, ועריפת עגלה, וטהרת מצורע. "בשעריך" – זו לקט שכחה ופאה.⁹

מסכת סנהדרין דף פז עמוד א – גם דקדוקי סופרים

תנו רבנן: זקן ממרא אינו חייב אלא על דבר שזדונו כרת ושגגתו חטאת, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: על דבר שעיקרו מדברי תורה ופירושו מדברי סופרים. רבי שמעון אומר: אפילו דקדוק אחד מדקדוקי סופרים. מאי טעמא דרבי מאיר? – גמר, "דבר" "דבר", כתיב הכא: "כי יפלא ממך דבר למשפט", וכתוב התם: "ונעלם דבר מעיני הקהל" (ויקרא ד'). מה להלן – דבר שחייב על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת, אף כאן – דבר שחייב על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת.¹⁰ ורבי יהודה: "על פי התורה אשר יורוך" – עד דאיכא תורה ויורוך. ורבי שמעון: "אשר יגידו לך מן המקום ההוא" – אפילו כל דהו.¹¹

לביית הדין שעל פתח העזרה. וכך הלאה עד בית הדין הגדול שבלשכת הגזית. שכפי שעוד נראה, אין זקן ממרא אלא מי שמסרב לביית הדין הגדול. אם סירב לביית דין נמוך יותר, איננו ממרה, אבל אפשר כנראה לכפות עליו ללכת לביית דין גבוה יותר, ושם בקצה הפירמידה, אם עדיין יעמוד בסירובו (ויעשה מעשה), ייהפך לממרה. ואם יסרב ללכת לאינסטנציה הגבוהה? אם בכלל לא ירצה לעלות לירושלים? מה אז? מי וכיצד יכפו עליו את כל התהליך הזה? לא מצאנו תשובה לשאלה זו והמאיר עינינו יבורך.

⁶ זאת היא אבן הבוחן השנייה בדין זקן ממרא. הראשונה, שהוא זקן מופלא, "חכם מחכמי ישראל" כלשון הרמב"ם להלן, ובר סמכא. חכם שדעתו נשמעת ומקובלת. שהרי לא נהפוך כל מחלוקת לדין זקן ממרה. והשנייה, שהוא מורה לעשות כשיטתו ומטיף לה ברבים. ובברייתא בגמרא (סנהדרין פח ע"ב): "אינו חייב עד שיעשה כהוראתו או שיוורה לאחרים ויעשו כהוראתו". ואולי דווקא אם הוא עצמו לא עשה, אבל מורה לאחרים לעשות!

⁷ החומרה של תלמיד שהורה טרם שהגיע להוראה או שהורה בפני רבותיו, היא הקלה בסופו של דבר מפני שאין לו דין של זקן ממרא. החומרה כאן היא כפולה, גם חומרת המעשה שעשה וגם החומרה ההלכתית שאסרו עליו לכתחילה לשבת בדין. ואגב, ראו דברינו [אלעזר מורה הלכה בפני רבו](#) בפרשת מטות (ושם גם על שמואל הורה הלכה לפני עלי רבו).

⁸ הנושא הראשון שהגמרא דנה בו, בעקבות המשנה הנ"ל, הוא מהו גדר ההמראה. על אילו מחלוקות ו"ריבות" חייבים בדין זקן ממרא. ראו רש"י על הדף שם. נראה שרשימת הנושאים שלהלן גם מסבירה את ה"מופלא" שבזקן, היינו שצריך שיהיה חכם הבקיא בנושאים אלה. אם בקיאות הלכתית בכולם, אזי יש לנו הקלה ברורה שרק מי שבקי בכל אלה נידון בדין זקן ממרא. או שמא רק בחלקם? לא הספקנו לברר נושא זה. ע"פ, שימו לב ל"עוקץ" שבדברי הברייתא שבאה לפרש מהו יועץ. מחד גיסא, מדובר במי "שיודע לעבר שנים ולקבוע חדשים" (ראו בהמשך הגמרא שם הדרשות על הפסוק: כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים – זה חישוב תקופות ומזלות). מאידך גיסא, מביאה הגמרא את הפסוק מספר נחום ומרמזת כבר על היועץ הרע. גם התורה אומרת על דין זקן ממרה: "ובערת הרע מישראל".

⁹ ראו מקבילה (מקור?) במדרש ספרי קנב בפרשתנו המשלב 'תנו רבנן' זה עם המשנה לעיל. ובירושלמי מסכת סנהדרין פרק יא הלכה ג מצאנו הרהור נוספת: "ממך – זה עצה, דבר – זו אגדה", אך נראה שדבר זה חוזר לתכונות הזקן וידיעותיו ולא לנשוא המחלוקת. מותר לחלוק בדברי עצה ואגדה כלולים, אבל חובה להיות בקיא בהם על מנת להיחשב זקן ממרא! (שוב בבבלי: "ממך – זה יועץ, שיודע לעבר שנים ולקבוע חדשים", אבל בירושלמי: "ממך – עצה"). אבל גם בלי דקדוקים אחרונים אלה ועד כדי ענייני אגדה, די לנו בברייתא זו כדי לראות שהלכות זקן ממרא מכסות, למעשה, את הלכות התורה כולה! על כל דבר שבו עומד חכם "מופלא" וקורא תיגר על סמכות בית הדין הגדול הלכה למעשה, ומרבה מחלוקות בישראל, הוא נידון כזקן ממרא. משמע, לא חומרת הדין ומהותו היא שנשקלת כאן, אלא העניין העקרוני. ולהלן נראה שלפיכך גם לא יכול בית הדין למחול לו ולוותר על עונשו. אין להם סמכות למחול על כבודם וסמכותם.

¹⁰ ר' מאיר דורש גזירה שווה מדין של העלם דבר של קהל ששגג (ראו הדף [וכי תשגו](#) בפרשת שלח לך), אבל ההיגיון בדבריו אינו מובן. מדוע דווקא במקרים אלה שהעונש עליהם הוא כרת אם בזדון וחטאת אם בשגגה, חייב זקן ממרא? ואיך נעמיד את דבריו מול הברייתא הקודמת שמרחיבה מאד את המקרים בהם זקן ממרה חייב? אפשר כמובן לענות שזו מחלוקת בין ברייתות, אבל בהמשך שם הגמרא עצמה מעלה שאלה זו ("אמר ליה רב הונא בר חנינא לרבא: תרגמא לי להא מתניתא אליבא דרבי מאיר"), והראשונים בעקבותיה, מביאים שלל דוגמאות של הוראה שתוצאותיה הם מקרים העונים להגדרה של ר' מאיר (כגון עיבור שנה שמשפיע על חמש בפסח שהוא דין שזדונו כרת ושגגתו חטאת). כך שלמעשה, ניתן לכלול כמעט כל דבר בגדר של זדונו כרת ושגגתו בחטאת. ראו פירוט הנושאים ברמב"ם הלכות ממרים פרק ד הלכה ב.

¹¹ ר' יהודה ור' שמעון חוזרים ומרחיבים את המקרים בהם זקן ממרא חייב, ע"י דרישת פסוקים מהפרשה שלנו, ולדעת מפרשים ראשונים רבים אינם חולקים על ר' מאיר, אלא מוסיפים על דבריו. מעניינת במיוחד היא שיטת ר' יהודה משום שנראה שהוא נלחם עם הצדוקים (ובהמשך עם הקראים). אם זקן ממרא חולק על דבר שכולו עיקר מהתורה (כמו הבערת אש בשבת), אין בכך המראה. מי ישגיח לדבריו? סתם כופר הוא ויצא מדת ישראל. וכן לצד השני, אם הוא חולק על דבר שכולו מדרבנן, אין בכך המראה שכן אין הוא חולק על התורה. אבל דבר שיסודו הוא מהתורה ופרטי דינו נדונים בתורה שבע"פ, כגון אבות מלאכות בשבת, מאכלות אסורות, דיני אישות וכו', זו היא המראה. ובדברים אלה נחלקו הפרושים והצדוקים. ראו מוטיב דומה במסכת הוריות (דף ד ע"א) בהלכה של בית דין שטעו: "אמר רב יהודה אמר שמואל: אין ב"ד חייבין עד שיוורו בדבר שאין הצדוקין מודין בו, אבל בדבר שהצדוקין מודין בו – פטורין; מאי טעמא? זיל קרי בי רב הוא". שילך וילמד בבית המדרש! דיני הצדוקים משמשים קו בוחן לזקן ממרה.

מסכת סנהדרין דף פח עמוד ב – שיטת רבי יהודה ורבי אלעזר

משנה: חומר בדברי סופרים מבדברי תורה; האומר אין תפילין, כדי לעבור על דברי תורה – פטור. חמש טוטפות, להוסיף על דברי סופרים – חייב.¹²

גמרא: אמר רבי אלעזר אמר רבי אושעיא: אינו חייב אלא על דבר שעיקרו מדברי תורה ופירושו מדברי סופרים, ויש בו להוסיף, ואם הוסיף גורע. ואין לנו אלא תפילין אליבא דרבי יהודה.¹³

רמב"ם הלכות ממרים פרק ג הלכה ד – צמצום הדין ויש לו חלק לעולם הבא

הלכה ד: אבל זקן ממרא האמור בתורה,¹⁴ הוא חכם אחד מחכמי ישראל שיש בידו קבלה ודן ומורה בדברי תורה כמו שידונו ויורו כל חכמי ישראל, שבאת לו מחלוקת בדין מן הדינים עם בית דין הגדול, ולא חזר לדבריהם אלא חלק עליהם והורה לעשות שלא כהוראתו, גזרה עליו תורה מיתה. ומתנדה ויש לו חלק לעולם הבא.¹⁵ אף על פי שהוא דן והן דנים, הוא קבל והם קבלו, הרי התורה חלקה להם כבוד. ואם רצו בית דין למחול על כבודו ולהניחו אינן יכולין, כדי שלא ירבו מחלוקת בישראל.¹⁶

הלכה ה: אין זקן ממרא חייב מיתה עד שיהא חכם שהגיע להוראה סמוך בסנהדרין ויחלוק על בית דין בדבר שזדונו כרת ושגגתו בחטאת או בתפילין ויורה לעשות כהוראתו, או יעשה הוא על פי הוראתו ויחלוק עליהן והן יושבין בלשכת הגזית. אבל אם היה תלמיד שלא הגיע להוראה והורה לעשות פטור, שנאמר: "כי יפלא ממך דבר למשפט" – מי שלא יפלא ממנו אלא דבר מופלא.¹⁷

¹² חזרנו למשנה, העוקבת את המשנה בה פתחנו. לכאורה, משנה זו מצמצמת מאד את המקרים עליהם חייב זקן ממרא. הרי לנו צמצום רב בשיטתו של ר' יהודה שלכאורה מוסיף איסורים רבים עליהם חייב זקן ממרא: כל דבר שעיקרו מהתורה ופירושו מדברי סופרים. אבל לפי דברי רבי אלעזר בשם ר' אושעיא יש בעצם רק מצווה אחת עליה נידון זקן ממרא: תפילין! שמורה שהתפילין בנויות מחמישה בתים במקום ארבעה ("חמש טוטפות"). זו אגב השקה ברורה עם איסור בל תוסיף, ראו דברינו [לא תוסיף ולא תגרע](#) בפרשת ראה. ולהלכה, אם נלך בשיטת הראשונים (רמב"ם להלן למשל) שר' יהודה מוסיף על דברי ר' מאיר, עדיין יש לנו את כל האיסורים שזדונו כרת ושגגתו חטאת. אבל אם נאמר שר' יהודה הוא שיטה לעצמו ואינו מוסיף על דברי ר' מאיר (והלכה כמותו), הרי לנו שכל הדין של זקן ממרא הוא במצוות תפילין! ומה נעשה עם כל הדרשות על "כי יפלא ... בין דם לדם", ופסוקי המקרא עצמם? ראו דברי התוספות בגמרא שם: "ואנו אין לנו אלא תפילין ואליבא דר' יהודה – כל הנך דרשות דדרשין לעיל מקרא "כי יפלא" – לא חייש". האם שיטת ר' אלעזר בשם ר' אושעיא "עוקרת" למעשה את דין זקן ממרא, שבכל מקרה, כבר לא קיים לאחר שפסקו דיני נפשות, ומעמידו, בדומה לדין עיר הנדחת (בפרשתנו) ובן סורר ומורה (הפרשה הבאה) ואחרים, שלא נכתבו אלא "לדרוש ולקבל שכר"? כך או כך, אנו מבקשים לחזור ולהדגיש שלא באנו לסקור את כל דיני זקן ממרא אשר מרובים וסבוכים הם, בפרט החלק הדין ברשימת הדברים שעליהם הוא חייב ואנו מפנים את שואבי המים לסוגיה שם בסנהדרין ולערך "זקן ממרא" באנציקלופדיה התלמודית.

¹⁴ ה"אבל" איתו פותח הרמב"ם הלכה זו מקורו בכך שבשלוש ההלכות הקודמות שבפרק ג להלכות ממרים מדבר הרמב"ם על אפיקורסים וכופרים ואף מציינן שם בהלכה א: "מי שאינו מודה בתורה שבעל פה אינו זקן ממרא האמור בתורה, אלא הרי זה בכלל האפיקורסין". הוא דן שם גם על כתות שונות שפרשו מהיהדות כבייתוסים, צדוקים ואף קראים, שלא לדבר על בניהם שהם בבחינת תינוקות שנשבו, וגם על האנוסים למיניהם. כל אלה אינם בגדר ממרים. אחרי שלילת כל אלה, מגיע הרמב"ם להלכה של זקן ממרא. ראו הלכות א-ג שם. והמשך הדברים באגרת קידוש השם לרמב"ם.

¹⁵ יש אולי סימבוליות מסוימת בסדר שני הפרקים האחרונים של מסכת סנהדרין. פרק י', הנקרא פרק חלק, פותח במילים "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" ועובר אח"כ לתאר את אלה הרשעים שאין להם חלק לעולם הבא, כגון המינים והאפיקורסים ודורות מסוימים ודמויות היסטוריות ועוד (ראו דברינו [דור המדבר וחלקו לעולם הבא](#) בפרשת שלח לך). פרק יא, החותם את המסכת פותח ב"אלו הנחנקים", שדינם במיתה, אבל רובם ככולם, מיתתם היא כפרתם ויש להם חלק לעולם הבא. ומה עם מי שחולק על חכמים מכל וכל? זקן שאינו חבר בבית הדין שכופר בתורה כולה, כולל בתורה שבע"פ, אין לו דין זקן ממרא. זקן ממרא הוא דווקא מי שבא "מתוך החבורה". הוא עושה מעשה חמור ביותר של פגיעה בסמכות "החבורה", הוא מופלא שממרה, דינו במיתה – אבל גם לו יש חלק לעולם הבא.

¹⁶ ראו ספרי דברים פסקא ריח: "אמר רבי יאשיה: שלשה דברים סח לי זעירא משום אנשי ירושלים: סוטה, אם רצה בעלה למחול לה – מוחל. בן סורר ומורה, אם רצו אביו ואמו למחול לו – מוחלים. זקן ממרא על פי בית דין, אם רצו חבריו למחול לו – מוחלים. וכשבאתי והרציתי הדברים לפני רבי יהודה בן בתירה, על שנים הודה לי ועל אחד לא הודה לי. על סוטה ועל בן סורר ומורה הודה לי; על זקן ממרא על פי בית דין לא הודה לי, מפני שהיה מעמיד מחלוקת בישראל". תלמיד חכם יכול באופן אישי למחול על כבודו, דווקא משום שהתורה היא "שלך" (קידושין לב ע"א). אבל לא בית הדין כסמכות כוללת. ודאי וודאי לא כלפי מי שבא מתוכם, מי שבא מתוך החבורה, מי שמתעמת עם "חבריו", וכעת "בועט" בה או בהם. ראו כעסו של רשב"י על מי שאתמול היה עימו בבית הדין שטיהר את טבריה והיום הוא "מחמיר" ומוצא בה קברים (בראשית רבה עט ו, בדברינו [ויחן את פני העיר](#) בפרשת וישלח). ראו עוד בנושא זה ירושלמי סנהדרין פרק ח הלכה ו שגם לפי הסברה שבית הדין (חבריו) יכולים למחול לו, היינו לחוס על חייו, אבל לא להחזירו להפקידו: "זקן ממרא הדא דתימר שלא להורג, אבל להחזירו לא היו מחזירין אותו למקומו".

¹⁷ ראו פירוש המשניות לרמב"ם (על המשניות בפרק יא בסנהדרין שהבאנו לעיל) שמדגיש שהמגבלות השונות בדין זקן ממרא, שרק במקרים ספציפיים כאלה ולא אחרים נהרג, אין פירושן שמקרים אחרים הם קלים יותר. הם פשוט לא בגדר המיוחד של זקן ממרא ששייך ל"חברים" וכעת בועט בהם, אבל הם נדונים בלא פחות רותחים מהסיבות שלהם. בהשוואה אליהם, זקן ממרא עוד יחסית טוב. ואלה דברי רמב"ם שם: "והבן את הענינים האלו היטב, לפי שכבר הוקשה להרבה מן החכמים ענין זה וחשבו שזה שאמרו בתלמוד בזקן ממרא אינו חייב עד שיאמר כך ועד שיעשה כך ובתנאי כך וכך, שכל זמן שלא נשלמו אותם התנאים הרי זה מילט נפשו. ואין הדבר כן, אלא ענינו שאינו חייב משום זקן ממרא, ופטור מדין זקן ממרא, אבל הוא חייב מיתה מצדדים אחרים. הראית אדם האומר שדעתו ואמונתו השניות או השלוש, שזה בלי ספק מכחיש דבר הכתוב ה' אחד, האם נאמר שזה אינו נהרג או שהוא זקן ממרא? אלא זה נהרג מפני שיצא מן הכלל, כלומר מכלל ישראל שיש בהם חוטאים אשר אחד מהם כלומר אחד החוטאים זקן ממרא. לפי שאין זקן ממרא הורס חומות התורה ולא כופר בכל תורה שבעל פה כליל כמו צדוקין ובייתוסין, אלא הוא איש המחשיב

מסכת סנהדרין דף פח עמוד א – המקרה של עקביה בן מהללאל

אמר רב כהנא: הוא אומר מפי השמועה והן אומרים מפי השמועה - אינו נהרג. הוא אומר: כך הוא בעיני והן אומרים: כך הוא בעינינו - אינו נהרג. וכל שכן הוא אומר מפי השמועה והן אומרים: כך הוא בעינינו - אינו נהרג, עד שיאמר: כך הוא בעיני והן אומרים מפי השמועה.¹⁸ תדע, שהרי לא הרגו את עקביה בן מהללאל.¹⁹ ורבי אלעזר אומר: אפילו הוא אומר מפי השמועה, והן אומרים: כך הוא בעינינו - נהרג, כדי שלא ירבו מחלוקות בישראל. ואם תאמר: מפני מה לא הרגו את עקביה בן מהללאל? - מפני שלא הורה הלכה למעשה.²⁰

ירושלמי מסכת שבת פרק ה הלכה ד – עמוד מבינותינו

"פרתו של רבי אלעזר בן עזריה היתה יוצאה ברצועה שבין קרניה שלא ברצון חכמים"²¹. ... גניבה אמר: הלכה היא היה מלמד ובא. כדא דתנן "שלא ברצון חכמים".²² תני רבי יודה בר פזי דברדלייה²³: אמרו לו: או עמוד מבינותינו, או העבר רצועה מבין קרניה. אמר רבי יוסי בי רבי בון: שהיה מתריס כנגדן. א"ר חנניה פעם אחת יצאת והשחירו שיניו מן הצומות.²⁴

מסכת סנהדרין דף פח עמוד ב – תהליך גיבוש ההלכה

תניא, אמר רבי יוסי: מתחילה לא היו מרבין מחלוקת בישראל, אלא בית דין של שבעים ואחד יושבין בלשכת הגזית, ושני בתי דינים של עשרים ושלושה, אחד יושב על פתח הר הבית ואחד יושב על פתח העזרה, ושאר בתי דינים של עשרים ושלושה יושבין בכל עיירות ישראל. הוצרך הדבר לשאול - שואלין מבית דין שבעיר, אם שמעו - אמרו להן, ואם לאו - באין לזה שסמוך לעירן. אם שמעו - אמרו להם, ואם לאו - באין לזה שעל פתח הר

את דבריו על דברי בית דין הגדול, וחייבו הכתוב מיתה משום כבודם כמו שחייב מקלל אביו מיתה משום כבוד הוריו ... אבל צדוקין וביתוסין הכופרים בתורה שבעל פה כליל ומסתפקין בתורה שבכתב וכפי שהם מבארים אותה ... הם מן הסוג שאומרים אין תורה מן השמים כמו שביארנו בפרק העשירי מסכתא זו כאשר קבענו יסודות התורה, אבל נהרגין אלו על הכפירה כדרך שנהרג מי שכוּפֵּר באלהות או המכחיש נבואת משה. לפי שכל ההורס יסוד מאותם היסודות שביארת לי יצא מכלל התורניים. והארכתי לך בענין זה לפי שיש גם בו יסודות באמונה שלא כל אדם מתעורר עליהם". מנגד, ראו פירוש רמב"ן דברים כא יח המסביר שעצם המעשה של זקן ממרא אינו מחייב מיתה: "כי הזכיר כן בזקן ממרא (לעיל יז יג) לפי שאין בהוראתו חטא שיהיה ראוי למות בו, רק הוא להסיר המחלוקת מן התורה כאשר פירשתי שם (בפסוק יא)". רמב"ן זה הוא על דין בן סורר ומורה בפרשת כי תצא.¹⁸

זו כמובן הקלה רבה נוספת בדין זקן ממרא. אין הוא נהרג אלא אם החולקים עליו באים מכוח מסורת וקבלה שיש בידם (השמועה), בעוד שהוא בא מכוח סברה עצמית (כך נראה בעיניו).¹⁹ המחלוקת בגינה הייתה אפשרות שידונו את עקביה בן מהללאל בדין זקן ממרא, נזכרת במסכת עדיות, פרק ה משנה ו, הנחשבת למסכת קדומה של תחילת חיבור המשנה: " ... אמרו לו: עקביה, חזור בך בארבעה דברים שהיית אומר ונעשך אב בית דין לישראל. אמר להן: מוטב לי להיקרא שוטה כל ימי ולא ליעשות שעה אחת רשע לפני המקום. שלא יהיו אומרים בשביל שררה חזר בו ... (כאן מונה המשנה את ארבעה הדברים שבהם חלק עקביה על החכמים) ... אמרו לו: מעשה בכרכמית שפחה משוחררת שהיתה בירושלים והשקוה שמעיה ואבטליון. אמר להם: דוגמא הישקוה. ונדוהו ומת בנדויו וסקלו בית דין את ארוננו. אמר רבי יהודה: חס ושלום שעקביה נתנדה, שאין עזרה ננעלת בפני כל אדם מישראל בחכמה וביראת חטא כעקביה בן מהללאל. ואת מי נידו? את אליעזר בן חנן שפקפק בטהרת ידים ...". ובהמשך במשנה ז שם: "בשעת מיתתו אמר לבנו: בני, חזור בך בארבעה דברים שהייתי אומר. אמר לו: ולמה לא חזרת בך? אמר לו: אני שמעתי מפי המרובים והם שמעו מפי המרובים. אני עמדי בשמועתי והם עמדו בשמועתי. אבל אתה שמעת מפי היחיד ומפי המרובין. מוטב להניח דברי היחיד ולאחוז בדברי המרובין. אמר לו: אבא, פקוד עלי לחברך. אמר לו: איני מפקיד. אמר לו: שמא עילה מצאת בי? אמר ליה: לא - מעשיך יקרבוד ומעשיך ירחקוד".

²⁰ דמות אחרת שאולי צריך היה לדון אותה בדין זקן ממרא היא ר' אליעזר בן הורקנוס, במחלוקת [תנורו של עכנאי](#) הידועה (בבא מציעא דף נט). ושם חכמים "ברכו" את ר' אליעזר, היינו נידו אותו בלשון נקיה. ראו חידושי ריטב"א שם: "ויש שפירשו דברכוהו כינוי לחרם וכן מפרש גם רמב"ן. ונתן טעם לדבריו שאם לא כן, הוה ליה למימר ונדוהו כמו שאמרו בעקביה בן מהללאל. וזה שהחמירו בדינו להחרימו, לפי שחביריו היו אומרים מפי הקבלה ולפיכך לא קיבלו ממנו כל תשובות וראיות שלו, ואפילו בבת קול לא השגיחו. וכל כיוצא בזה בזמן שבית המקדש קיים נדון בזקן ממרא, והא דאמרין בכמה דוכתי ר' אליעזר שמותי הוה, הוא מילתא אחרייתא היא, שהיה מתלמידי שמאי". וכבר הקדשנו גיליון מיוחד לדמותו וחיייו של [רבי אליעזר בן הורקנוס](#) בדפים המיוחדים.²¹

²² משנה במסכת שבת פרק ה משנה ד. ראו פירוש ברטנורא: "פרתו של רבי אלעזר בן עזריה - לא שלו היתה אלא של שכנתו, ועל שלא מיחה בה נקראת על שמו".²³

²⁴ גניבה (שם של חכם) מסביר שהמילים "שלא ברצון חכמים" מלמדות שר' אלעזר בן עזריה לא סתם חלק על חכמים בדין טלטול בשבת, אלא עשה מעשה והורה לאחרים כך לעשות למרות שידע שחביריו חלוקים עליו. שם של מקום, העיר ברדלל שנזכרת לא מעט בש"ס. הרי לנו עוד חכם שאולי לא נהגו בו דין זקן ממרא (כבר לא דנו אז דיני נפשות), אבל היה בנידוי משום שחלק על רוב החכמים והתריס כנגדם. ומי הוא זה? זה רבי אלעזר בן עזריה שאמר: "הרי אני כבן שבעים שנה" ומונה לעמוד בראש בית המדרש כאשר העבירו את רבן גמליאל מנשיאותו!! ראו דברינו [ביום בו העבירו את רבן גמליאל מנשיאותו](#) בדפים המיוחדים. וכשיצא פעם מבדידותו ראו איך שיניו שחורות מרוב הצומות שצם על שחלק על חכמים. את עקביה בן מהללאל ורבי אליעזר בן הורקנוס כמעט ונידו, (גם את חוני המעגל בקשו לנדו), אלישע בן אביה התפקד, את רבן גמליאל הדיחו מהנשיאות, ר' אלעזר בן ערך גלה למים הטובים שנעשו רעים, את רבי מאיר ורבי נתן הוציאו מבית המדרש, וכעת גם ר' אלעזר בן עזריה! ראו דברינו [שועל, עקרב, שרף, וגחלי אש](#).

הבית.²⁵ אם שמעו - אמרו להם, ואם לאו - באין לזה שעל פתח העזרה. ואומר: כך דרשתי וכך דרשו חברי, כך למדתי וכך למדו חברי. אם שמעו - אמרו להם, ואם לאו - אלו ואלו באין ללשכת הגזית, ששם יושבין מתמיד של שחר עד תמיד של בין הערבים. ובשבתות ובימים טובים יושבין בַּחֵיל.²⁶ נשאלה שאלה בפניהם, אם שמעו - אמרו להם, ואם לאו - עומדין למנין. רבן המטמאים - טָמְאוּ, רבן המטהרין - טָהְרוּ. מִשְׁרָבוֹ תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכן - רבן מחלוקת בישראל, ונעשית תורה כשתי תורות.²⁷ משם כותבין ושולחין בכל מקומות: כל מי שהוא חכם ושפל ברך ודעת הבריות נוחה הימנו - יהא דין בעירו. משם מעלין אותו להר הבית, משום לעזרה, משם ללשכת הגזית.²⁸

ירושלמי מסכת שבת פרק א הלכה ד – ברוח דין זקן ממרא

מי אסר את השמן? רב יהודה אמר: דניאל אסר את השמן... ומר רבי יוחנן בשם רבי לעזר בי רבי צדוק: מקובל אני שכל גזירה שבית דין גוזרין על הציבור ולא קיבלו רוב הציבור עליהן, אינה גזירה. ובדקו ומצאו גזירה של שמן ולא קבלו רוב הציבור עליהן. יצחק בר שמואל בר מרת' נחת לנציבין אשכח רבי שמלאי הדרומי יתיב ודריש: רבי ובית דינו התיירו בשמן. שמואל קביל עלוי ואכל. רב לא אכל. א"ל שמואל: אכול, דלא כן אנא כתיב עלך זקן ממרא.²⁹

שבת שלום

מחלקי המים

²⁵ הרי לנו תיאור שונה בתכלית מהמשנה בה פתחנו. בירור ההלכה בניחותא ובלי חכם מופלא שקורא תיגר; בתהליך מדורג, מבית דין שבעירו ועד בית הדין הגדול של שבעים ואחד שבירושלים. והכל במין תיאור אידילי של "תור זהב" בו אין מחלוקות בישראל ("תורה אחת תהיה לכם") והמעט שישנן, נובעות מחוסר ידיעה שניתן לבררה בתהליך פשוט ומוסכם. (מתי בדיוק הייתה תקופה זו בישראל?). הדמיון למשנה בה פתחנו, הן ע"ד ההשלמה והן ע"ד ההנגדה, כמו גם מיקום ברייתא זו באמצע הסוגיה על זקן ממרא, אינם מקריים ואומרים דרשני.

²⁶ מקום המוקף חומה בהר הבית (שטיינזלץ) ושם ישבו בשבת אם כדי להבדיל משיבה בדין של ימות החול ואם כדי לאפשר מקום גדול יותר לעם שבא לשמוע דברי תורה בשבתות וחגים (רש"י).

²⁷ אלא שהאידיאל הנ"ל לא נמשך וכשרבו ורבו התלמידים "שלא שמשו כל צרכם" – ובראשם תלמידי בית הלל ובית שמאי! (ראו "גדולה שימושה של תורה יותר מלימודה", ברכות ז"ב), וכשגברה מחלוקת בית הלל ושמאי (עד שהרגו זה בזה, ירושלמי שבת פרק א הלכה ד), נעשתה התורה כשתי תורות ובמצב כזה ודאי שאי אפשר לדון בדין זקן ממרא.

²⁸ והתהפך הגלגל, ומהמרכז שלחו לכל עיר שינסו למצוא אנשים ראויים בעירם הם וידעים ומנוסים לפתור את מחלוקותיהם בכוחות עצמם. אולי משם תבוא אולי גם הישועה למרכז, לבית הדין הגדול בירושלים שלמעשה, כך נראה, שמעולם לא התקיים בו דין זקן ממרא בפועל.

²⁹ וכן הוא במקומות נוספים בירושלמי יבמות פרק י הלכה ד, גיטין פרק ח הלכה ו, עבודה זרה פרק ב הלכה ח. זהו כמובן שימוש מאוחר ומושאל ושלא עפ"י דיני זקן ממרא של נידוי (ודאי לא מיתה), של מי שפורש מדין חכמים ועושה דין לעצמו, בין לקולה ובין לחומרא, בין לאיסור ובין להיתר (רמב"ם הלכות ממרים פרק ד הלכה א). ראו שימוש מאוחר עוד יותר מזמננו בשו"ת יביע אומר, לרב עובדיה יוסף, חלק ו - י"ד סימן ז בנושא חשש לזיתים שבאים בחביות עץ שדופנו בשומן חזיר: "... ומה שכתב מעלת כבודו להחמיר על עצמו שלא לאכול משמן זית שנמצא בחביות עץ, מפני שמחליקים את החביות בשומן חזיר, מאחר שכתבנו כל הני טעמי להיתר, ופוק חזי מאי עמא דבר, אינו רשאי להחמיר על עצמו, כדאמרינן בירושלמי רבי ובית דינו התיירו השמן, שמואל אכל, רב לא קבל עליה מיכול, א"ל שמואל אכול ואי לא אנא כתב עליך זקן ממרא, אטרח עליה ואכל. והובא בתוספות לא ד"ק מה שאסרה תורה אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים. והפטור מדבר ועושהו נקרא הדיוט". ה' ישמרנו מממרים ומהדיוטות.